

Н. П. Москальова,

кандидат історичних наук, доцент кафедри ЮНЕСКО
«Філософія людського спілкування», філософії та історії України,
Харківський національний технічний університет
сільського господарства ім. П. Василенка

ОДИН РІК В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ХАРКІВСЬКОГО ІНСТИТУТУ МЕХАНІЗАЦІЇ ТА ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Розглянуто питання розвитку інституту з січня по грудень 1955 р. на основі аналізу наказів директора інституту: структурні зміни, зарахування студентів в інститут, призначення їм стипендій, визначення тем дипломних робіт і керівників дипломного проектування, направлення студентів на дипломну та виробничу практику, розподіл асигнувань на ремонтні та науково-дослідні роботи.

Ключові слова: студенти, вища сільськогосподарська освіта, накази, стипендія.

Рассмотрены вопросы развития института с января по декабрь 1955 г. на основе анализа приказов директора института: структурные изменения, зачисление студентов в институт, назначение стипендий, определение тем дипломных работ и руководителей дипломного проектирования, направление студентов на дипломную и производственную практику; распределение ассигнований на ремонтные и научно-исследовательские работы.

Ключевые слова: студенты, высшее сельскохозяйственное образование, приказы, стипендия.

Consideration was given to the issues related to the evolution of the institution throughout the period of January to December 1955, based on the analysis of the orders issued by the director of the Institution with regard to structural changes (the formation of departments and faculties), the election of academicians and the appointment of the heads of structural subdivisions, the matriculation of students to the institute, and also awarding scholarships, exempting from payments for the education, including issues related to the habitation of students at hostels, providing payments for students living in rented apartments, as well as the specific issues of the expulsion of students from the institution of education, motivations and punishments, defining the topics for the degree thesis and appointing the managers of the thesis design, sending students to undergo practical training and graduation practice, and the allocation of finances required for the repair and research work. According to the analysis of the orders, almost 150 students and teachers were given government awards for their participation in the development of virgin and long-fallow lands in Kazakhstan. Many graduating students we issued assignments to work in the regions of the development of virgin lands. The orders familiarized the employees with the decisions of superior authorities, in particular with the orders of the Minister of Higher Education. The orders issued in April and October congratulated students and employees of the institute on public holidays. The orders also specified the main lines of the vital activity of the institution and authenticated the active participation of students and teachers in the life of the country.

Keywords: students, higher agricultural education, orders, assignment.

Постановка проблеми. У розвитку Харківського інституту механізації та електрифікації сільського господарства 1950-ті роки були досить продуктивними. Успішний процес відбудови народного господарства сприяв відновленню повноцінної роботи навчального закладу. Наприкінці 1940-х років в інституті відбулися значні структурні зміни. Були відкриті ряд нових факультетів, кафедр, значно зросла кількість студентів і викладачів, лабораторна база дозволяла проводити значні наукові дослідження.

Аналіз актуальних досліджень. Історія навчального закладу представлена в довідкових матеріалах [1], роботах Москальова Б. Г. і Москальової Н. П. [2], книзі «Еліта країни» [3].

Мета статті полягає в тому, щоб розглянути особливості розвитку інституту з січня по грудень 1955 р. на основі аналізу наказів директора інституту: структурні зміни, зарахування студентів в інститут, призначення їм стипендій після успішного складання екзаменаційних сесій, визначення тем дипломних робіт і керівників дипломного проектування, направлення студентів на дипломну й виробничу практику, розподіл асигнувань на ремонтні та науково-дослідні роботи кафедр.

Виклад основного матеріалу. Накази директора є важливим історичним джерелом із вивчення особливостей розвитку інституту. Вони, звичайно, в першу чергу визначали основні параметри внутрішнього розпорядку організації: призначення, звільнення, структурні зміни (утворення кафедр, факультетів), призначення стипендій, звільнення від плати за навчання, поселення в гуртожитки, організація плати за проживання студентів на «кутках», зарахування на навчання, звільнення студентів із навчального закладу, оголошення доган і подяк або інших заохочень, закріплення тем дипломних робіт, призначення керівників дипломних робіт та

різних видів практик, направлення на виробничу й дипломну практики, розподіл асигнувань на ремонтні та науково-дослідні роботи. Ряд наказів ознайомили співробітників із наказами й рішеннями вищестоящих організацій, перш за все з наказами міністра вищої освіти. У наказах квітневих і жовтневих містилося привітання студентів і співробітників із державними святами.

1. Із наказів директора інституту кандидата технічних наук, доцента Виноградова В. П. видно, що навчальний процес відбувався на чотирьох факультетах: механізації сільського господарства, електрифікації сільського господарства, загальнотехнічному факультеті заочного навчання (вечірня та заочна форма навчання), факультеті заочного навчання (механізація та електрифікація сільського господарства). У 1953 р. рішенням уряду в інституті був також відкритий спеціальний факультет підготовки інженерів-механіків та інститут удосконалення керівних працівників і спеціалістів МТС. Велася підготовка іноземних фахівців для країн Азії, Африки та Латинської Америки. Інститут поповнився новими висококваліфікованими кадрами викладачів, що дало можливість не тільки значно підвищити рівень навчально-методичної роботи, а й забезпечити розробку нових наукових напрямків і проблем.

Згідно з наказом від 16 вересня (затверджував штати професорсько-викладацького складу, навчально-допоміжного персоналу, посадові оклади з 1 вересня 1955 р.) в інституті діяли такі кафедри: основ марксизму-ленінізму, іноземних мов, вищої математики, фізики і хімії, деталей машин та нарисної геометрії і графіки, опору матеріалів, землеробства та рослинництва, технології металів та дерева, електротехніки, сільськогосподарських машин, тракторів та автомобілів, ремонту тракторів, автомобілів та сільськогосподарських машин, експлуатації машинно-тракторного парку, організації та економіки соціалістичного сільського господарства, теплотехніки та гідравліки, електричних машин, виробництва та розподілу електроенергії в сільському господарстві, фізичного виховання, спец дисциплін [4, спр. 245, арк. 44 – 52].

Накази призначали керівників структурних підрозділів: Глазков Г. В. з 1 вересня 1955 р. було звільнено з посади декана спеціального факультету, а Ус М. П. за цим же наказом від 31 серпня став деканом цього факультету та заочного відділення [4, спр. 245, арк. 24 – 25]. Імшенецький В. М. став деканом факультету електрифікації сільського господарства (наказ від 26 вересня 1955 р.) [4, спр. 245, арк. 55]. Алемічева М. А. було призначено директором інституту удосконалення керівних працівників та спеціалістів МТС (наказ від 17 жовтня 1955 р.) [4, спр. 245, арк. 73]. За наказом від 23 березня 1955 р. Балічевцев С. П. звільнявся з посади заступника директора з адміністративно-господарської частини, а Автухов І. В. призначався на цю посаду [4, спр. 243, арк. 65].

2. Стипендіальне забезпечення. Уже в перших наказах січня 1955 р. призначалася стипендія тим студентам очної освіти, які успішно склали зимову екзаменаційну сесію, накази визначали розмір стипендії (накази від 31 січня та 3 лютого) [4, спр. 243, арк. 23 – 25]. Студенти 1 курсу навчання одержували 290 крб. на місяць (відмінники 1 курсу одержували 362 крб.50 коп.), 2 курсу – 320 крб. (відмінники одержували 400 крб.), 3 курсу – 355 крб. (відмінники – 443 крб.75 коп.), 4 курсу – 355 крб. (відмінники – 443 крб.75 коп.), 5 курсу – 395 крб. (відмінники – 493 крб. 75 коп.). У списку студентів зустрічаємо прізвища студентів-іноземців, які одержували стипендію в розмірі 500 крб. на місяць.

За наказом від 1 грудня зараховано студентами спеціального факультету 26 чол. та призначено їм стипендію в розмірі 1250 крб. на місяць. Наказ від 3 грудня зараховував слухачами двомісячних курсів підвищення кваліфікації механіків МТС – 89 чол. зі стипендією в розмірі 200 крб. [4, спр. 246, арк. 18 – 22].

Наказ від 23 квітня 1955 р. оголошував про закінчення курсу навчання (з 11 листопада 1954 р. по 23 квітня 1955 р.) в інституті удосконалення керівних працівників і спеціалістів МТС та про видачу 59 слухачам свідоцтва про закінчення інституту [4, спр. 243, арк. 82].

3. Дипломне проектування та навчально-виробничі і переддипломна практика. Наказ від 3 січня 1955 р. закріплював теми дипломних проектів та керівників із дипломного проектування за студентами 5 курсу факультету механізації сільського господарства. По кафедрі ремонту машин керівниками дипломних проектів стали Ільченко М. Г., Юр'єв К. В., Овчаров В. І., Сергієнко Ю. Г., Казаков В. Ф.; по кафедрі експлуатації МТП – Глущенко П. П., Крапивко І. І.,

Роговий Ф. Ф., Гуржа С. Г., Орлов М. Т., Слісаренко, Глазко В. Г.; по кафедрі с. г. машин – Головін Д. Д., Рабинович М. Б., Петрусов А. Й., Сініцин В. І., Андреева А. П.; по кафедрі тракторів та автомобілів – Чорноволот К. Д., Дворовенко Г. П., Вензель С. В., Сандомирський М. Г. Серед тем дипломного проектування зустрічаємо: по кафедрі ремонту машин – «Реконструкція майстерні Комаровської МТС», «Проект організації польового ремонту в МТС», «Типова майстерня МТС в умовах цілинних земель», «Проект обласної майстерні по ремонту дизельної паливної апаратури», «Проект верстаторемонтного відділу ремонтного заводу МСГ», «Проект міжрайонної шиноремонтної майстерні», «Завод по відновленню технологічно складних деталей»; по кафедрі експлуатації МТП: «Механізація сільськогосподарського виробництва в колгоспі «Більшовик» Валківського району Харківської області з детальною розробкою механізації водопостачання», «Експлуатація МТП Близнюківської МТС із детальною розробкою прибирання зернових культур самохідними комбайнами», «Експлуатація МТП Красноградської МТС із детальною розробкою механізації робіт по боротьбі з хворобами та шкідниками саду»; по кафедрі сільськогосподарських машин: «Проект силосного комбайну», «Проект бурякозбирального комбайну», «Проект зернового комбайну для північних районів», «Проект кормоцеху тваринницької ферми (для певного колгоспу)»; по кафедрі тракторів та автомобілів: «Проект тракторного двигуна високого тиску потужністю 54 к. с. Спец. частина – система охолодження», «Проект модернізації трактора С-80», «Проект гусеничного трактора загального призначення з двигуном потужністю 54 к. с. Спеціальна частина – підвіска та ходова частина трактора» тощо. [4, спр. 243, арк. 1 – 7].

Також січневими наказами визначалося направлення на переддипломну практику. Наказ №14 від 28 січня 1955 р. направляв на переддипломну практику: Коваленко А. В. – на Корсунську ГЕС Київськенерго; Марченко І. С. – Кременчуцьку ТЕС; Браженко А. Д. – у Вінсельенерго; Марченко І. М. – в Охтирську МТС Сумської обл., Стьопкін В. М. та Рудаков М. І. – до м. Таганрог, комбайновий завод ім. Й. Сталіна, Ярошевський А. Я. – м. Кіровоград, завод «Красная звезда», Акулов Ф. А., Косой А. В. і Рожков В. Ф. – Московська обл., колгосп ім. Молотова, Єфимов Д. І. – Московська обл., радгосп «Лісові поляни», Олейников Я. М. – м. Сизрань, комбайновий завод, Пліс І. І. – м. Ленінград, 44, підприємство п/я 706, Романащенко В. Г. та Шевченко Є. М. – Московська обл., ВІМ; Сахацький І. І. – м. Курган, завод «Уралсельмаш», Сіровацький В. В. – м. Дніпропетровськ, завод ім. К. Ворошилова.

Цей наказ доповнює наказ від 24 березня 1955 р.: «Перевіркою було встановлено, що завідувачі кафедр направляють студентів на переддипломну практику без попередньої домовленості з МТС і заводами: так були направлені на практику студент Сахацький І. І. – кафедрою с. г. машин до м. Курган і студент Солодов Є. В. – кафедрою ремонту машин у м. Біла Церква. В результаті цього студента Сахацького було прийнято заводом для проходження практики тільки через кілька днів, а студент Солодов зовсім не був прийнятий, і після повернення в інститут його було направлено на інший завод. Наказую: Завідувачам кафедр направляти студентів на проходження практики в МТС і на заводи тільки після одержання відповідної на те згоди, у противному разі всі витрати, пов'язані з цим, будуть віднесені на рахунок винних» [4, спр. 243, арк. 21 – 22, 54].

Наказ №105 від 18 червня 1955 р. відправляв студентів спец. факультету та відділення прискореної підготовки на виробничу й переддипломну практику в МТС: а) студентів 2-го курсу спец. факультету на переддипломну практику терміном на 5 тижнів з 7 липня по 10 серпня 1955 р. Серед місць направлення були МТС України (Харківська, Полтавська, Сумська, Миколаївська, Чернігівська області), Білорусії (Вітебська, Мінська, Брестська, Могильовська, Гомельська, Гродненська області), Росії (Смоленська, Курська, Воронізька), Латвії, Естонії, Литви; б) студентів 2-го курсу відділення прискореної підготовки на виробничу практику з 1 липня терміном на 5 тижнів і на переддипломну практику з 1 вересня терміном на 2 тижні. Також серед місць направлення зустрічаємо Україну (Харківська, Тернопільська, Ворошиловградська, Херсонська, Сумська, Житомирська, Кіровоградська, Черкаська,

Полтавська області), Росію (Білгородська, Брянська, Курська, Орловська, Воронізька області, Краснодарський край), Вірменію, Білорусію.

Кожний студент одержував робочу програму з виробничої практики, щоденник, інструкцію з переддипломного проектування. Перед від'їздом зі студентами повинні були зустрітися завідувачі кафедр ремонту машин та експлуатації МТП, їм були визначені теми дипломних робіт, призначені керівники дипломного проектування, організовані зустрічі керівників і дипломників. Головний бухгалтер інституту Г. С. Баскін повинен був забезпечити студентам своєчасну видачу стипендії за липень та серпень місяці, проїзні, добові із розрахунку 5 крб. за кожний день практики [4, спр. 244, арк. 46-49].

Саме випускником відділення прискореної підготовки був Пуха Василь Микитович, який у подальшому став директором заводу ім. Фрунзе, головою правління ВАТ «Завод ім. Фрунзе». В цьому наказі зустрічаємо інформацію про те, що виробничу практику він проходив на Вовчанській МТС Харківської області, а темою його дипломного проекту була «Реконструкція відділу ремонту автомобілів ремонтного заводу».

Із наказу від 5 липня 1955 р. видно, що деяким студентам спецфакультету було надано право під час слідування на переддипломну практику заїхати в Москву з метою збору матеріалу для дипломного проектування на ВДНГ та ДЕРЖНІТІ з додатковою оплатою проїзду до м. Москви (студенти, які одержали направлення на проходження практики в Білорусії, Латвії, Литві, Естонії) [4, спр. 244, арк. 79].

4. Асигнування на наукові дослідження. Наказ від 4 січня на основі затверджених асигнувань на 1955 р. визначав, що до 1 жовтня 1955 р. треба було забезпечити закінчення будівництва лабораторного корпусу та введення його в експлуатацію. Кошти в сумі 200 тис. крб. треба було використати на капітальний ремонт (в основному на відновлення п'ятого поверху по вул. Енгельса, 19, та на переобладнання центральної сходової площадки цієї будівлі під аудиторію. Треба було закінчити відбудову одноповерхового будинку по вул. Пролетарській, 7 до 1 квітня 1955 р. та переселити туди мешканців із будинку на пл. Фейєрбаха, 1. Після відселення цей будинок на пл. Фейєрбаха треба було капітально відремонтувати та вселити в нього викладачів. Із цього наказу видно, що по вул. Енгельса, 19 в навчальному корпусі жили викладачі. Цей наказ ставив завдання відремонтувати квартиру і вселити в неї завідувача кафедри електричних машин Покатаєва О. І. (до 1.02.1955 р.) [4, спр. 243, арк. 7].

На основі рішення Ради інституту наказ від 29 березня затверджував розподіл асигнувань на науково-дослідну роботу та методичне обладнання кафедр на 1955 р. Найважливіші науково-дослідні роботи: 1. Розробка системи обробки ґрунтів та добрив з урахуванням робіт Т. С. Мальцева в умовах сірих лісових ґрунтів Лівобережного лісостепу УРСР. Керівник проф. Ковальов М. Д. – 4000 крб. 2. Дослідження колісних тракторів з навісними с. г. машинами та знаряддями. Керівник доц. Дворовенко Г. П. – 2000 крб. 3. Дослідження спрацьованості та ремонт робочих органів землерийних машин. Керівник проф. Васильєв С. П. – 2000 крб. 4. Дослідження впливу нахилу сталі та чавуну на їх спрацювання: а) відносно деяких деталей автотракторних двигунів. Виконавець доц. Ятченко С. В. – 3000 крб.; б) відносно робочих органів землерийних машин. Виконавець аспірант Цеків В. І. – 2000 крб. 5. Механізація процесів збирання кукурудзи. Керівник доц. Буланенко Ф. М. і доц. Головін Д. Д. – 2500 крб. 6. Електропостачання с. г. районів. Керівник доц. Плюгачов В. К. – 1000 крб.

Кафедральні роботи: 1. Боротьба В. І. Леніна за створення Комуністичної партії Радянського Союзу (1893-1903 рр.) Виконавець Медведєв Є. П. – 500 крб. 2. Боротьба партійної організації України за виконання рішень XVI з'їзду КП(б)У в галузі промисловості і с. г. Виконавець викл. Васильєва Є. Ф. – 500 крб. 3. Діяльність Харківської організації більшовиків в 1917 р. Виконавець асистент Топенгауз Ю. Г. – 500 крб. 4. Роль більшовицької партії у вихованні пролетарського інтернаціоналізму (1912-1914 рр.) Виконавець викладач Фрідман А. І. – 500 крб. 5. Вирішальна роль МТС у розвитку суспільного господарства колгоспів та підвищенні колгоспної власності до рівня загальнонародної. Виконавець доц. Шпак В. А. – 500 крб. 6. Основний економічний закон соціалізму – закон руху соціалістичного суспільства до комунізму. Виконавець викл. Кібук О. М. – 500 крб. 7. Надходження фосфорної кислоти у

рослини і ґрунт при внесенні суперфосфату в гранульованому вигляді. Виконавець ас. Долгановська С. Б. – 500 крб. 8. Дослідження викривлення кристалічної решітки під час пластичної деформації. Виконавець доц. Старцев В. І. і ас. Гугель Е. М. – 2500 крб. 9. Дослідження оптичних якостей мідно-золотих сплавів. Виконавець доц. Райс Г. Б. – 500 крб. 10. Магнетичне дослідження феритів. Виконавець ас. Бромберг М. І. – 500 крб. 11. Виведення нової форми цукрового буряку з метою безвисадкового насінництва й одержання нових врожайних та високоцукрових сортів буряку. Виконавець викл. Атрощенко М. Д. – 2000 крб., та ін. Всього було визначено 21 кафедральну тему.

III. На оформлення та публікацію збірників наукових записок інституту. – 12000 крб.

IV. На наукові відрядження. – 7000 крб.

V. На обладнання кафедр: основ марксизму-ленінізму – 8000 крб.; іноземних мов – 1500 крб.; вищої математики – 2000 крб.; фізики та хімії – 14 000 крб.; нарисної геометрії та графіки – 1000 крб.; опору матеріалів – 10 000 крб.; деталей машин – 3000 крб.; землеробства та рослинництва – 2000 крб.; технології металів – 10 000 крб.; тракторів та автомобілів – 10 000 крб.; експлуатації МТП – 8000 крб.; теплотехніки – 8000 крб.; застосування електроенергії в с. г. – 5000 крб.; виробництва та розподілу електроенергії в с. г. – 8000 крб.; фізвиховання та спорту – 7500 крб.; гідравліки – 2000 крб. [4, спр. 243, арк. 46 – 52].

Наказ від 26 вересня 1955 р. розширював можливості студентів та викладачів виконувати наукові дослідження, покращувати методичну роботу. Він відкривав із 1 жовтня 1955 р. в навчальному корпусі по вул. Енгельса, 19 філію бібліотеки інституту [4, спр. 245, арк. 56].

5. Накази 1955 р. свідчать про те, що інститут одразу після прийняття рішень про освоєння цілинних земель був включений у виконання роботи. Рішення про освоєння цілинних земель було прийнято на лютнево-березневному пленумі ЦК КПРС 1954 р. Постанова пленуму «Про подальше збільшення виробництва зерна в країні і про освоєння цілинних і перелогових земель» зазначала: «Важливим і цілком реальним джерелом збільшення виробництва зерна протягом короткого часу є розширення посівів зернових культур шляхом освоєння перелогових і цілинних земель у районах Казахстану, Сибіру, Уралу, Поволжя і частково в районах Північного Кавказу» [5, с. 95]. З метою якнайшвидшого розв'язання зернової проблеми в країні, підйому сільськогосподарського виробництва серед інших заходів було ухвалено активізувати освоєння цілинних і перелогових земель. Значний загін студентської молоді взяв участь у освоєнні цілинних земель. У ХІМЕСГ вже в 1954 р. були організовані двомісячні курси підвищення кваліфікації механіків МТС, а також курси з вивчення тракторів і зернозбиральних комбайнів У 1955 р. такі курси діяли з 18 лютого по 18 березня (наказ №48 від 24 березня 1955 р.) [4, спр. 243, арк. 44]. В наказі зазначалося: «На курсах навчалися молоді робітники заводів Сталінського району м. Харкова, які, відповідаючи на заклик партії та уряду, виявили бажання поїхати на освоєння цілинних та перелогових земель. Співробітники кафедр тракторів та автомобілів, спец. кафедри та сільськогосподарських машин палко відгукнулися на пропозицію громадських організацій інституту та успішно провели ці курси, випустивши 20 трактористів ДТ-54, 21 помічника комбайнера, 25 трактористів-стажерів, 12 причіплювачів». Цим наказом за активну участь в організації курсів було оголошено подяку 26 викладачам і співробітникам інституту. В цей же рік були внесені зміни до тематики курсових та дипломних робіт. У подальші роки студенти інституту, насамперед 3 та 4 курсів, взяли активну участь у роботі на цілинних землях у Казахстані та в Алтайському краї, багато з них одержали направлення на роботу в ці райони. За участь в освоєнні цілинних земель майже 150 студентів і викладачів одержали урядові нагороди.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дослідження історії вищої сільськогосподарської освіти в Україні продовжує бути досить актуальним, зважаючи на останні трансформаційні події та оптимізацію вищих навчальних закладів. Важливим джерелом із вивчення історичного минулого Харківського інституту механізації та електрифікації сільського господарства є накази директора інституту. Вони визначали основні напрямки життєдіяльності навчального закладу, організації його роботи, конкретизували рішення, що

приймалися керівними органами, свідчили про активну участь студентів та викладачів у житті країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Харьковский институт механизации и электрификации сельского хозяйства. Проспект.* – М.: Изд-во МИИСП, 1980. – 40 с.; *ХНТУСГ імені Петра Василенка. Буклет.* – Х.: ХНТУСГ, 2006. – 120 с.
2. *Москальов Б. Г. Перші директори ХІМЕСХ. З історії університету/ Б. Г. Москальов, Н. П. Москальова // Сільський інженер.* – 2006. – №68; *Москальов Б. Г. Д. Є. Кудря: нові факти біографії / Б. Г. Москальов, Н. П. Москальова // Український селянин: Зб. наук. праць НДІ селянства / Інститут історії України НАН України / За ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова.* – Черкаси, 2006. – Вип. 10 / *Матеріали VI Всеукр. симпозіуму з проблем аграрної історії, присв. 100-ій річн. початку земельної реформи П. А. Столипіна, жовт. 2006 р.* – С. 109 – 112; *Москальова Н. П. Вулиці нашого студентського життя. Історико-географічна розвідка.* – Х.: ХНТУСГ, 2010. – 42 с.
3. *Еліта країни. Видатні випускники ХІМЕСГ–ХНТУСГ імені Петра Василенка.* – Х.: ХНТУСГ імені Петра Василенка, 2012. – 140 с.
4. *Державний архів Харківської області. Ф. Р-5945. Оп. 1.*
5. *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5-ти т. 1917–1967 гг. Сборник документов за 50 лет.* – М.: Политиздат, 1968. – Т. 4. 1953–1961 гг. – С. 89 – 119.